

Vrijheid over grenzen heen

Pieter Boele van Hensbroek is docent politieke filosofie en Afrikaanse filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij gaat in op de ideeën van Nobelprijswinnaar Amartya Sen, die stelt dat vrijheid de sleutel is tot humanisering van de samenleving. Vrijheid is geen 'westers begrip', cultuur lijkt vooral een excuus voor vrijheidsbeperking.

Wij onderscheiden vaak twee soorten vrijheden, negatieve vrijheden en positieve. Daarbij gaat het niet om de negatieve of positieve waardering ervan, beide vrijheden vinden we meestal waardevol. Bij negatieve vrijheden ben je vrij door de afwezigheid van beperkingen – je bent bijvoorbeeld vrij om je godsdienst uit te oefenen, vrij om je mening te uiten, vrij om niet door je overheid bespioneerd te worden, vrij om je te bewegen. Positieve vrijheden gaan in zekere zin verder, het gaat om ambities die mogelijk gemaakt worden, bijvoorbeeld om je regering weg te stemmen, om scholing te genieten, om aan het arbeidsproces deel te nemen. De negatieve vrijheden zijn dan "vrijheid van iets" en de positieve "vrijheid tot iets".

Jammer genoeg worden in de grote politiek beide soorten vrijheden vaak tegen elkaar uitgespeeld. Westerse landen beschuldigen autoritaire staten ervan de legitieme (negatieve) vrijheidsrechten van de burgers te miskennen. De autoritaire regeringen antwoorden dan dat het westen voor het gemak vergeet dat positieve vrijheden, zoals genoeg te eten en een huis hebben, of toegang tot onderwijs en gezondheidszorg hebben, ook belangrijke vrijheden zijn. Onze liberale kapitalistische maatschappijen zijn goed in het garanderen van rechten die ons beschermen tegen de overheid (negatieve vrijheden) en ook in een aantal positieve vrijheden (zoals inspraak en democratie), maar de meer materiële positieve vrijheden ("vrijheden tot..." arbeid, huisvesting, onderwijs, voeding e.d.) vergeten we vaak. Overigens zijn autoritaire regeringen zelf ook vaak bar slecht in het realiseren van positieve vrijheden als onderwijs en gezondheidszorg voor ieder. In dat geval halen autoritaire regeringsleiders vaak nog een ander argument naar voren, namelijk dat negatieve vrijheden typisch 'westerse' waarden zijn die op andere culturen niet passen. Ik zal op dit laatste argument, dat negatieve vrijheden bijvoorbeeld niet zouden passen bij 'Asian values' of 'African values', aan het eind nog terugkomen.

In dit essay wil ik vooral op die positieve vrijheden ingaan omdat juist daarover inspirerende nieuwe ideeën naar voren zijn gebracht in de laatste decennia. Maar laat ik eerst nog even de aandacht vestigen op onze goede oude negatieve vrijheden die vooral centraal staan in de klassiek liberale denktraditie. Laten we die vooral goed in het zonnetje zetten, want het zijn nog steeds essentiële principes voor een vrije maatschappij. Ze helpen bijvoorbeeld om publiek en privaat, staat en maatschappij enigszins gescheiden te houden en daarmee ruimte te scheppen voor actie van individuen en groepen naar hun eigen inzicht en wens. Zoals de laat-negentiende-eeuwse engelse filosoof en vrijdenker John Stuart Mill zo overtuigend beargumenteerde, levert juist de beperking van de reikwijdte van de staat en van de invloed van de publieke opinie individuele ontplooiing, diversiteit, vernieuwing, en daarmee uiteindelijk ook vooruitgang en welvaart op. Ook kunnen door vrije toegang tot informatie en vrijheid van meningsuiting misstanden in

staat en maatschappij aan de orde gesteld worden. Vrijheid is dus voorwaarde voor allerlei individuele en collectieve zaken die wij van essentieel belang achten.

Maar we kunnen ook op het gebrek aan alternatieven voor de klassieke liberale vrijheden wijzen en constateren dat alle experimenten in de twintigste eeuw met als doel een humanere samenleving te installeren en om tijdelijk, of definitief, de negatieve vrijheden te beperken juist een dramatische mislukking zijn geworden. Men kan hier denken aan communisme en fascisme, maar hetzelfde gaat op voor bijvoorbeeld het idealistische experiment van Afrikaanse Socialisme in de jaren 1960 en 1970 of wellicht zal het ook gelden voor de nieuwe populistische 'Boliviaanse' experimenten in diverse landen in Latijns Amerika. We kijken nu met spanning naar het hedendaagse Chinese experiment: kan men daar, ondanks miskenning van negatieve vrijheidsrechten, een duurzame en vreedzame maatschappij opbouwen? En zo ja, zal dit tot een niet alleen welvarender, maar ook tot een humanere samenleving leiden? Misschien staan ons nog grote verrassingen te wachten, maar de historische ervaringen tot nu toe laten zien dat de liberale vrijheidsrechten essentieel zijn, niet alleen voor ontplooiing van individuen, maar ook om de staat zelf in goede banen te leiden en waar nodig te corrigeren.

Maar deze loftrompet op de negatieve vrijheden is niet het hele verhaal. Als de klassieke negatieve vrijheden essentieel zijn voor een humane samenleving, dan is daarmee nog niet gezegd dat ze voldoende voorwaarde zijn. Dat méér nodig is voor de ontwikkeling van een humane samenleving, blijkt nu door een nieuwe interpretatie van positieve vrijheden goed in het vizier gebracht te kunnen worden. Dat danken wij vooral aan de Indiase Nobelprijswinnaar in de economie Amartya Sen. Hij heeft het denken over vrijheid en over het naderbij brengen van een humane samenleving een enorme impuls gegeven met zijn ideeën over "Development as Freedom" (Ontwikkeling als Vrijheid). Dat vergt enige uitleg, want normaliter vinden we vrijheid natuurlijk wel belangrijk, maar meer als een soort overkoepelende, of allesdoordringende zorg, dan als een werkzaam principe dat de sleutel is tot humanisering van de samenleving.

De kern van de revolutie die Amartya Sen in het denken over vrijheid doorvoert, is dat hij het begrip vrijheid terugbrengt tot het dagelijks leven van personen. Wat betekent het nu werkelijk om meer vrij te zijn - in wat voor soort situatie dan ook? Wel, zegt Sen, dat betekent simpelweg dat je opties hebt, uit alternatieven kunt kiezen, opties die er voor jou echt toe doen. Je bent vrij naarmate je in een situatie bent waarin je ambities in je leven werkelijk kunt realiseren. Je wilt bijvoorbeeld meer begrijpen van de wereld en meer geschoold zijn - je wilt dus relevant onderwijs voor jou en waarschijnlijk ook voor je kinderen. Je bent meer vrij wanneer je werkelijk de optie hebt om deze essentiële ambitie van jou te realiseren. En je wilt erkenning krijgen als iemand die een bijdrage levert aan de hele maatschappij, bijvoorbeeld via arbeid (en niet alleen overleven op een uitkering zonder dat je door de maatschappij gerespecteerd wordt). Sen zegt dan weer: je bent meer vrij wanneer je werkelijk de optie hebt om deze essentiële ambitie te realiseren. Ook kan het zijn dat je enige invloed op het reilen en zeilen van de samenleving wilt hebben, dat je serieus genomen wordt als mede-maker van de samenleving waarin je zelf leeft, kortom dat je politieke invloed hebt als burger. Je wilt dus enige vorm van werkzame democratie om die invloed te kunnen realiseren. Wanneer

je werkelijk de optie hebt om die ambitie te realiseren dan ben je meer vrij. Sen noemt dit: wanneer je 'capabilities' – je werkelijk realiseerbare mogelijkheden – zijn toegenomen.

Zo zien we dat Sen het vrijheidsbegrip een heel concrete inhoud geeft, als de mogelijkheid om keuzes in je leven te realiseren. Daarmee krijgt vrijheid een enorme relevantie, vooral voor mensen die juist weinig mogelijkheden hebben om hun ambities te realiseren, mensen in situaties van onderontwikkeling of onderdrukking. Het begrip vrijheid geeft dan zelfs precies aan waar het om gaat: ontwikkeling is het scheppen van reële keuzemogelijkheden van mensen – of "Ontwikkeling als Vrijheid", zoals de titel van zijn meest bekende boek luidt. Voor het denken over ontwikkeling van 'arme landen' heeft Sen's benadering grote gevolgen. Het gaat niet zozeer om meer geld, of om economische groei. Beide zijn vaak voorwaarden om verder te komen, maar alleen voorzover die economische groei ook mensen werkelijk meer mogelijkheden oplevert is er sprake van ontwikkeling. Dat is zeker niet altijd het geval. De uitgebreide statistieken van de jaarlijkse Human Development Reports van de Verenigde Naties (www.undp.org) laten zien dat economische groei helemaal niet altijd samen gaat met meer kans op onderwijs, betere gezondheidszorg, langer leven, of meer kansen voor vrouwen. Soms wordt een land in geld gemeten rijker, maar worden openbaar onderwijs en gezondheidszorg geprivatiseerd waardoor arme mensen voor deze essentiële diensten moeten gaan betalen en dus juist minder geschoold en ongezonder worden. Sen noemt vaak het voorbeeld van de Indiase deelstaat Kerala dat tot de armere staten behoort maar door een goed sociaal beleid betere voorzieningen en een veel langere levensverwachting voor de bevolking had dan de zwarte bevolking in sommige staten in de Verenigde Staten van Amerika. Vrijheid als vergroten van 'capabilities' is dus gekoppeld aan wat men wel noemt 'Human Development' en niet simpelweg aan rijkdom.

Een van de mooie aspecten van Sen's definiëring van vrijheid is dat het zo concreet en aan het leven zelf gebonden is dat niemand meer kan beweren dat het een puur 'westers' concept is. Willen mensen in China dan niet hun ambities in hun leven realiseren? De ambities zijn misschien in verschillende maatschappijen anders dan in andere, maar de reële mogelijkheid, de vrijheid, om die te realiseren zal toch overal belangrijk gevonden worden. Mensen zullen vanuit hun eigen inzicht, en veelal geïnspireerd door hun eigen culturele waarden, bepalen wat zij vooral zullen nastreven in hun leven, maar de vrijheid om die keuzen te kunnen realiseren zal toch in geen enkele cultuur ontbreken. Het streven naar meer capabilities, naar uitbreiding van werkelijk realiseerbare opties om je leven invulling te geven gaat door alle culturen heen. Wanneer politieke leiders van landen in Azië en Afrika beweren dat mensen in hun cultuur vrijheid helemaal niet zo waarderen, dan is dat sowieso een bewering om met een korreltje zout te nemen. Zijn Chinezen bijvoorbeeld niet op politieke vrijheid gesteld? Past het niet bij de Confuciaanse traditie, zoals vaak gesteld wordt? Dan is het toch vreemd dat zeer Confuciaanse landen als Zuid Korea, Taiwan en Hong Kong zich democratisch ontwikkeld hebben en China of Singapore niet. Van cultuurverschil is hier nauwelijks sprake, wel van strikte beperkingen vanuit de staat en de politiek die in de laatste twee landen aan burgers worden opgelegd.

Het culturele verschil zit niet in het verschil in wil tot vrijheid, cultuur lijkt vooral een

excuus als het om vrijheidsbeperking gaat. Dat gaat al op voor de zogenaamde negatieve vrijheden, maar is nog veel duidelijker voor de positieve, zoals Amartya Sen die formuleert. Vrijheid is daarbij zelfs de kern van waar het in het leven om gaat, namelijk je leven vorm kunnen geven naar eigen inzicht en daar ook echt de ruimte en mogelijkheden voor krijgen. Dat geeft ons in Nederland echter nog minder reden om rustig achterover te leunen als het om vrijheid in de wereld gaat, of om ons slechts te beperken tot zorg om directe mensenrechtenschendingen en dictaturen. Het idee van positieve vrijheid geeft extra veel te doen, namelijk de zorg dat mensen zoveel mogelijk zelf, in vrijheid, ook werkelijk hun leven vorm kunnen geven. Vrijheid en Ontwikkeling worden zo direct gekoppeld.

Bijdrage Robbert Dijkgraaf

‘Wetenschap is niet te rijmen met bezetting of onderdrukking. Vrijheid van wetenschapsbeoefening is vrijheid van geest en daarom een noodzakelijke voorwaarde voor een vrije en welvarende samenleving’, betoogt president van de KNAW en universiteitshoogleraar aan de UvA Robbert Dijkgraaf in deze bijdrage.

Op dinsdag 26 november 1940, zeven maanden na de Duitse inval in Nederland, werd aan de universiteit van Leiden een rede gehouden die een ongekend effect had. De decaan van de Juridische Faculteit, Rudolph Cleveringa, protesteerde in deze rede tegen het ontslag van joodse medewerkers van de universiteit, met name de hoogleraar Eduard Meijers. Zijn rede leidde nog dezelfde dag tot een studentenstaking in Leiden.

Het was niet verwonderlijk dat juist op de universiteit verzet ontstond. Wetenschap is niet te rijmen met bezetting of onderdrukking. Vrijheid van wetenschapsbeoefening is vrijheid van geest en daarom een noodzakelijke voorwaarde voor een vrije en welvarende samenleving.

De universiteit is altijd en overal een haard van verzet tegen dictaturen en andersoortige beknotting van de vrijheid. Vooral studenten reageren vaak en snel, met een zekere aantrekkelijke onbezonnenheid, passend bij hun leeftijd. Het waren studenten die in 1989 op het Plein van de Hemelse Vrede in Peking demonstreerden. Het waren studenten die 43 jaar geleden in Iran tegen de Sjah protesteerden en het waren studenten die onlangs het voortouw namen in het verzet tegen de Iraanse verkiezingen. De lijst van studentenprotesten en andersoortig verzet vanuit de academische wereld is lang en indrukwekkend en zo hoort dat. Wetenschap heeft vrijheid nodig.

Dat in dictatoriale landen met grote argwaan naar wetenschap en wetenschappers wordt gekeken, mag dan ook niet verbazen. Een goede wetenschapper is een vrije, kritische geest; een onafhankelijk denker. Een geduchte tegenstander, bovendien, want meestal mondig en minder vatbaar voor manipulaties en machinaties.

De relatie tussen wetenschap en vrijheid is niet alleen sociaal (de universiteit als vrijplaats) of psychologisch (de wetenschapper als vrije geest) van aard, maar gaat verder. Vrijheid is ten diepste verbonden met de aard van de wetenschap zelf. Het begint met het verzamelen van gegevens. Voor het bedrijven van wetenschap moeten onbelemmerd gegevens kunnen worden verzameld. Wetenschappers moeten toegang hebben tot alle archieven, op alle plaatsen kunnen meten en iedereen kunnen interviewen. Op de aldus in vrijheid vergaarde informatie moet vervolgens willekeurig welke theorie kunnen worden losgelaten, opdat uit de botsing van theorie en praktijk nieuwe inzichten, nieuwe theorieën ontstaan. Als religies of ideologieën beperkingen opleggen aan deze theorievorming blijft men steken in cirkelredeneringen rond gevestigde opvattingen. Wetenschap gaat bij uitstek over het doorbreken van barrières.

Ten slotte vereist wetenschap dat er vrije discussie mogelijk is over oude en nieuwe inzichten. Theses en hypotheses moeten onderwerp zijn van een vrije uitwisseling van gedachten. Dat betekent ook dat wetenschappers uit de hele wereld elkaar moeten kunnen ontmoeten, virtueel en fysiek. In de wereldwijde gemeenschap die de wetenschap bij uitstek is, leren onderzoekers elkaar gemakkelijk kennen. Uitgaand van een gemeenschappelijke idioom is informatie uitwisselen en debatteren op het scherp van de snede een goede gewoonte waarnaar de individuele wetenschapper uitziet. Niets is zo effectief om de goede weg voorwaarts te duiden als het kritisch commentaar van een collega. Onderdrukking en uitsluiting blijven dan ook niet onopgemerkt – in de wetenschap heeft de kenschets van de wereld als een ‘global village’ echt betekenis.

Zonder vrijheid op al deze punten is wetenschap niet mogelijk; zonder wetenschap stopt de vooruitgang. Dat maakt de wetenschap tot een natuurlijke bondgenoot in de strijd tegen gesloten samenlevingen, tegen halve en hele dictaturen en tegen verstikkende culturen.

Tot slot enkele woorden over de betekenis van wetenschappelijke academies voor de vrijheid van wetenschapsbeoefening. Juist deze eerbiedwaardige, veelal licht bedagde en mild bedachtzame instituten, vaak met een lange en eervolle historie, kunnen in de moderne samenleving een belangrijke rol spelen bij het verdedigen van de vrijheid van wetenschap. Het zijn onafhankelijke instanties die vanuit louter inhoudelijk gezag opereren. Zij kunnen met dit gezag zowel in de publieke arena als op de achtergrond druk uitoefenen op regeringen. Het internationale karakter van de wetenschap geeft aan deze rol een belangrijke meerwaarde.

Tijdens het communistische regime in Rusland was het in de jaren zeventig een natuurkundige, Andrej Sacharov, die symbool werd van het protest. Hij, mede-uitvinder van de Russische waterstofbom, was een luis in de bontpels van de Russische regering. Zijn moeilijke positie en die van andere Russische dissidenten was voor de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen aanleiding om een Commissie voor de Vrijheid van Wetenschapsbeoefening op te richten. Deze commissie houdt bedreigde wetenschappers in het oog en roept regeringen van landen die wetenschappers ten dele of geheel monddood maken ter verantwoording. Daarnaast stimuleert zij de aanstelling van bedreigde wetenschappers in Nederland – een (tijdelijke) aanstelling helpt hen te ontkomen aan vervolging, betekent morele steun voor zowel de betreffende als andere bedreigde wetenschappers en is een signaal aan de onderdrukkende regeringen.

Zowel vanuit de aard van de wetenschap als vanuit de praktijk van de wetenschappers en van wetenschappelijke academies zijn er dus redenen te over om de band tussen wetenschap en vrijheid te koesteren, te gedenken en te vieren.

Spelregels voor de vrijheid

Rosa Braidotti is faculteitshoogleraar geesteswetenschappen en directeur van het Centre for the Humanities van de Universiteit Utrecht. In dit artikel vergelijkt Braidotti de spelregels voor vrijheid in de samenleving met de spelregels van een computerspel.

Geen enkele zinvolle discussie over vrijheid is mogelijk zonder te erkennen dat het om ‘werk in uitvoering’ gaat. Vrijheid is een constant proces dat er steeds op is gericht om haar eigen voorwaarden te definiëren en veilig te stellen. Vrijheid is dan ook geen stabiel fenomeen. Normen, regels, regelingen en de erbij behorende onderhandelingen vormen een integraal onderdeel van het vredesproces.

Het probleem van regels is dat ze tegenwoordig een negatief imago hebben. Ze worden vaak gezien als bindend en moralistisch. Daarom hebben we vaak lak aan de regels. Regels lijken onze persoonlijke vrijheid te beknotten. Bepaalde regels bemoeien zich te veel met ons leven en lijken ons te onderdrukken in onze vrijheid om onszelf uit te drukken. Een voorbeeld hiervan is de onderhuidse ergernis die zich openbaart in de publieke discussie over het uiterlijk van anderen. Punkkapsels of de zwarte kleren en haren van de Goths wekken bij sommigen irritatie, terwijl het dragen van een hoofddoek soms zelfs agressieve reacties kan oproepen. Het lijkt alsof de vrijheid van meningsuiting van anderen botst met de onze. Dat wordt dan een bron van misverstanden en intolerantie. Maar is dit wel een goede manier om de kwestie van vrijheid te benaderen?

Ik wil voorstellen om bepaalde regels niet langer als vervelende obstakels te zien, maar om ze op een andere manier te interpreteren—zoals dat bijvoorbeeld in computerspellen gebeurt. Hier beginnen spelers hun spel alsof ze een andere ruimte, een ander land of zelfs een andere planeet betreden. Ze staan open voor een nieuwe ervaring, omdat ze nieuwsgierig en geïntrigeerd zijn. Toch kan het spel niet gespeeld worden zonder eerst de basisregels te leren. De beste manier om dit te bereiken is door simpelweg mee te doen. Leren hoe je de knoppen moet bedienen is de grootste uitdaging. Het is vooral belangrijk dat spelers op een plezierige en effectieve manier met elkaar om kunnen gaan. Om dat te bewerkstelligen zijn er gedragsregels en gebruiksaanwijzingen nodig. Deze regels vereisen enig inzicht in de voorwaarden van het spel en vergen een zekere kennis van de benodigde handelingen en communicatie met de andere spelers. Iedere speler weet ook dat het een voordeel is om een goed geheugen en snelle reflexen te hebben. Dat veel spellen over oorlog en gewapend verzet gaan, maakt ze tot een miniatuurstrijd voor vrijheid, ook al hebben ze lang niet allemaal expliciet vrede tot doel.

Spelregels staan of vallen met begrip: begrip van de regels van het spel zelf, maar ook van de context waarin het spel zich afspeelt en van de allianties en rivaliteit tussen de spelers. Zowel specifieke als algemene voorwaarden zijn van belang bij het construeren van een raamwerk om de regels van het spel te begrijpen. Dit soort begrip is niet passief, maar vergt een actieve houding die op een aantal belangrijke voorwaarden berust:

- Kennis van de regels en protocollen van het spel

- Inzicht in het algemene doel van het spel
- Ontwikkeling van geheugen en vaardigheden
- Vertrouwen dat de andere spelers dezelfde waarden en regels nastreven
- Verantwoordelijkheid voor jezelf en voor anderen

Hieruit blijkt dat alle sociale activiteiten, ook het spelen zelf, collectief en interactief zijn. Pas dan kan het spel beginnen.

Vergelijkbare spelvoorwaarden zijn van toepassing bij het verwerven van vrijheid in de samenleving. In de analogie tussen de ‘virtuele realiteit’ van computerspellen en de sociale realiteit van de openbare sfeer staan regels centraal. Deze regels, die zowel de collectieve als individuele vrijheid reguleren, worden van buitenaf opgelegd in de vorm van wetten, overheidsbeleid, morele regels, gedragscodes en andere verplichtingen. Ze vergen echter ook een zekere mentale instelling. Evenals bezoekers aan een ander land of een andere familie zijn spelers in een computerspel het a priori met elkaar eens dat ze deel uitmaken van een spel. Aan het begin van het spel heerst er algemene consensus, wat betekent dat elk spel gebaseerd is op onuitgesproken afspraken. Daarom zijn harmonie en een minimum aan beleefdheid noodzakelijke voorwaarden, net als een elementair gevoel van wederzijds vertrouwen. Deze mentale instelling is nodig voor een fundamentele vorm van democratische participatie. Samenleving, vrijheid, maak je met elkaar.

Om de waarden van harmonie, tolerantie, en vertrouwen te kunnen waarderen, vormt het culturele geheugen een belangrijk element voor het spel van vrijheid. Door kennis van het verleden en besef van het heden te combineren kunnen we een houdbare toekomst creëren. Zij versterken elkaar en maken de ontwikkeling van een hoger niveau van onderling begrip en vertrouwen mogelijk. Een goed geheugen is een belangrijke eigenschap voor spelers; hoe meer je speelt, hoe beter het wordt. Geheugen is geen statisch gegeven, maar een dynamisch vermogen dat, net als een spier, door oefening getraind en gecultiveerd kan worden. Het culturele geheugen is onmisbaar om steeds weer het belang van vrijheid voorop te stellen, want anders kunnen we niet leren van het pijnlijke verleden waarin vrijheid zo vaak op het spel heeft gestaan.

Het spelen van het interactieve spel van vrijheid bevat nog een ander cruciaal element: het vergt een constante inschatting van de eigen beperkingen. Deze zijn zowel extern (overmacht van regels, codes en protocollen) als intern (eigen niveau van competentie en bekwaamheid). We leren gaandeweg de regels kennen in het spel, omdat ze pas aan het licht komen in de omgang met anderen. De essentie van het interactieve spel van vrijheid, zoals van alle spellen, is dat het slechts mogelijk is door de noodzakelijke beperkingen en begrenzings. Regels zijn dan ook niet alleen maar een teken van bemoezucht, maar noodzakelijk in de pragmatische en positieve omgang met anderen. Grenzen zijn behulpzame piketpaaltjes die ons naar een hoger niveau kunnen helpen in het verwerven van vrijheid: ‘next level up’. Het begrijpen van grenzen door ze te testen in het sociale spel met de anderen om ons heen, is een cruciaal element voor het creëren van voorwaarden die de vrijheid in stand houden. Educatie en training kunnen helpen om de grenzen te verkennen en te ontwikkelen, want regels versterken ons geheugen alsook onze talenten en vaardigheden.

Natuurlijk is vrijheid geen spel in de oppervlakkige betekenis van het woord, maar het impliceert wel een speels genieten van regels en het delen van verantwoordelijkheid. Als de regels van het democratische spel en verantwoorde interactie met anderen goed genoeg zijn voor computerspellen, waarom beoefenen we ze dan niet met hetzelfde plezier en enthousiasme in de sociale sfeer? Virtuele vrijheid en echte vrijheid zijn de twee kanten van de medaille van democratie in het derde millennium: let's play on!

Dat mag jij niet van het geloof!

Ruth Peetoom is predikant van de Nicolaïkerk in Utrecht en bestuurslid van het Forum voor Democratische Ontwikkeling. Bij iedereen werkt zijn levensbeschouwing door in de keuzes die hij maakt en in de standpunten die hij kiest. Daarom is godsdienst niet uit het publieke domein weg te denken. Belangrijk is dat iedereen elkaars geloofsvrijheid respecteert.

Het was een klein opdongertje, dat Marokkaanse meisje. Ze was een jaar of tien en ze kwam wijdbeens voor me staan, de handen in de zij. Ik gaf als predikant haar klas een rondleiding in onze middeleeuwse kerk en had mijn witte toga aan. 'Wat ben jij hier eigenlijk?', vroeg ze. 'Ik ben hier de dominee', zei ik. 'Wat is dat?', wilde ze weten. 'Dat is een soort imam van de kerk', zei ik. 'O', zei ze, en ze bekeek mij – een vrouw - van onder naar boven, 'dat mag jij helemaal niet!'

Nederlanders zijn er heel goed in. Ondanks alle pretenties van tolerantie en ruimdenkendheid zijn er duidelijke opvattingen over hoe de wereld in elkaar steekt. Ook over religie. Natuurlijk, er zijn moslims met radicale opvattingen, net zoals er ook rabiate hindoes zijn, starre boeddhisten en fundamentalistische christenen. Maar voor alle godsdiensten geldt dat er vele varianten zijn. Het is belangrijk, en vruchtbaar, om mensen te vragen naar wat ze vinden in plaats van ze meteen in een hokje stoppen. Ik zeg als predikant bijvoorbeeld huwelijken in van homo's en lesbiennes en sta daar helemaal achter. Maar ooit kreeg ik in een politiek debat toegevoegd van een mevrouw, die later overigens staatssecretaris zou worden: 'Als jij christen bent, mag jij dat helemaal niet vinden'. Er zijn inderdaad christenen die er anders over denken. De paus bijvoorbeeld en in zijn voetspoor onze Nederlandse bisschop Eijk. Zij zijn rooms-katholiek, maar ook protestanten uit meer behoudende hoek hebben bezwaren tegen een huwelijk van mensen van gelijk geslacht. Maar er zijn ook heel veel christenen, katholiek en protestant die homoseksualiteit geen enkel probleem vinden of die zelf homo of lesbisch zijn – die gewoon zichzelf zijn in de kerk. Zoals heel vaak: daar hoor je minder over. Vaak is wat gewoon is geen nieuws.

Dat mag ik niet van mijn geloof

Wat anders is, valt wel op. Dat er moslimmannen zijn die een vrouwelijke minister de hand weigeren bijvoorbeeld. Dat christelijke ondernemers in Rotterdam Alexandrium de deur van hun winkel niet open doen op zondag. Dat hindoes geen rundvlees eten en daarom de McDonald's links laten liggen. Daar beginnen de problemen te komen. Want dat je zelf dingen nalaat omdat je vanuit je geloof vindt dat je dat moet doen is één ding, maar wat als dat consequenties heeft voor anderen? Voedsel laten staan als geloofsconsequentie heeft voor anderen weinig gevolgen, het vraagt van je gastheer of -vrouw dat die er rekening mee houdt, zoals dat ook met vegetariërs wordt gedaan. En dat een winkel dicht is op zondag is ook overkomelijk. Maar geen hand krijgen van een ambtenaar bij de Sociale Dienst of een moslima in de zorg die door haar boerka geen oogcontact kan maken is iets anders. Dat belemmert het dagelijks functioneren. Met godsdienstvrijheid heeft het naar mijn mening weinig te maken. Iedereen moet vrij zijn

om te geloven wat hij wil en de staat en de samenleving moet hem (of haar) daar maximale ruimte in geven. Maar die ruimte wordt begrensd door redelijke vereisten van omgangsvormen. In de privésfeer heb ik er geen enkele moeite mee dat een moslim mij geen hand geeft omdat zijn opvatting van de islam voorschrijft dat een man een vreemde vrouw niet mag aanraken. En ook als een collega-geestelijke dat om die reden niet wil, vind ik dat begrijpelijk – net als wanneer diezelfde collega in functie een minister beleefd toeknikt, maar geen hand geeft. Maar van iemand die de overheid vertegenwoordigt en mij namens die overheid verwelkomt in een publiek gebouw verwacht ik de in Nederland gebruikelijke beleefdheidsvormen. Het publieke domein stelt grenzen aan wat een mens van zijn geloof niet mag. Het is goed dat beroepsgroepen zich daarover buigen – de orde van advocaten over het al dan niet opstaan voor een rechter, een artsenvereniging over het weigeren van mannelijke artsen aan het bed van vrouwelijke patiënten bijvoorbeeld.

Dat mag jij niet van mijn geloof

In de multireligieuze klas van mijn vierjarige dochter woedt een heftige discussie. Wat mag je mee naar school op je brood? Moslims eten geen varkensvlees. En dus hebben de jongste kleuters duidelijke opvattingen over de boterhamworst: not done. En ze wijzen elkaar er ook op: wat jij op je brood hebt mag niet. De samenleving op kleuterniveau. De grenzen zijn wat mij betreft heel helder: natuurlijk eet jij niet wat je van jouw geloof niet mag. Maar als er anderen in jouw klas zijn die wel varkensvlees willen eten, ook als dat andere moslimkinderen zijn die dat wel mogen van hun ouders, moet je elkaar daarover niet de maat nemen. En als er op een feestelijke dag er in de klas gezamenlijk broodjes met knakworst gegeten wordt, kies dan bij meerderheid – wie weet halal-knakworst, wat bijna iedereen mag eten.

Op grote-mensenniveau zijn de vraagstukken misschien ingewikkelder, maar de principes niet. Ook daar mag je vanuit je geloof van alles vinden, beargumenteren – maar het is in de publieke ruimte de meerderheid van stemmen die beslist, de grenzen van de grondwet en de Rechten van de Mens in acht genomen. Waar dat op elkaar botst zijn er toetsingscommissies, rechters en hogere colleges – we hebben dat goed geregeld. Wie vanuit zijn levensbeschouwing vindt dat ouderen vrijuit een eind aan hun leven moet kunnen maken – zoals het initiatief ‘Uit vrije wil’ bepleit - krijgt daarover debat: bijval en tegenwind op grond van wat anderen op grond van hun levensbeschouwing vinden. Anderen vinden dat de abortusgrens naar beneden moet omdat door de medische ontwikkelingen geloofskeuzes in het geding komen: ook dat verdient een grondige afwegingen met argumenten uit alle hoeken. En ook daarin beslist de stem van de meerderheid, als het goed is met weging van het belang van de minderheid. Wat we daarin in alle eeuwen aan wetgeving, beroepsmogelijkheden en ethische reflectie hebben opgebouwd is kostbaar goed en helpt ons verstandige beslissingen te nemen. Zo voorkom je dat ‘dat mag jij niet van mijn geloof’ anderen de mond snoert, of dat geloof nou de islam is, het humanisme, het christendom, het Baha’i- geloof of wat dan ook.

Vrijheid maak je met elkaar - óók godsdienstvrijheid

Vrijheid van godsdienst is een groot goed. Op de één of andere manier raakt dat de laatste jaren wat uit beeld. Iedere mens heeft een levensbeschouwing – een kijk op waar de wereld vandaan komt, waarom we er zijn en waarom er dingen gebeuren. Voor sommige

mensen is dat verbonden met het bestaan van God – al dan niet vervat in een specifieke religie -. Voor anderen niet. Maar voor iedereen geldt dat die levensbeschouwing doorwerkt in de keuzes die je maakt, in de standpunten die je kiest. Daarom is het zo gek om godsdienst uit het publieke domein weg te moffelen, want keuzes maak je niet alleen achter de voordeur. Maak het dan ook onderwerp van gesprek, want het werkt door in het openbare leven, het raakt aan alledaagse dingen, zoals de voorbeelden hierboven laten zien. ‘Vrijheid maak je met elkaar’ is het thema van het Nationaal Comité 4 en 5 mei tot en met 2010. Dat geldt ook voor godsdienstvrijheid. Minister van Justitie Ernst Hirsch Ballin heeft bij de herdenking van de Unie van Utrecht in januari 2010 een rede uitgesproken waarin hij opnieuw herinnerde aan het model waarop we godsdienstvrijheid in Nederland handen en voeten geven, de pluralistische coöperatie. Daarbij is er duidelijk scheiding tussen kerk en staat, maar wel contact. Dat contact leidt niet tot inhoudelijke bemoeienis met het geloof, de wijze waarop het geloof beleden wordt, of de interne kerkelijke aangelegenheden. Contacten dienen ter verwezenlijking van niet-geloofsgebonden overheidsdoelen. Alle religieuze en levensbeschouwelijke organisaties worden gelijk behandeld. Van de kant van religieuze organisaties wordt verwacht dat ze respect hebben voor de menselijke waardigheid en de geloofsvrijheid van ieder mens, en dat ze binnen de kaders van de rechtsstaat blijven in de realisatie van hun doeleinden. Het zijn spelregels, die alleen werken als de verschillende kerkgenootschappen, religies en levensbeschouwelijke stromingen ze accepteren – en dat gebeurt gelukkig in Nederland voor het overgrote deel ook. En daarnaast moet die formele acceptatie gepaard gaan met een houding van tolerantie en wederzijds respect – ook dat is gelukkig meestal het geval.

Het moslimmeisje in mijn kerk was uitgesproken over het feit dat ik predikant ben: ‘Dat mag jij helemaal niet!’ ‘Dat vinden ze hier wel’, zei ik, en daarmee was het klaar. Huppelend ging ze naar de gedachteniskapel waar de kaarsen brandden en vertelde honderduit over bidden en praten met God. Waar werelden raken aan elkaar, wordt je blik ruimer. In die ruimte kan vrijheid wortel schieten.

VVV = RRV

Barbara Oomen is juriste en werkzaam aan de Roosevelt Academy. Momenteel houdt zij zich bezig met een groot onderzoek naar de plaats van mensenrechten in ons dagelijks leven. Volgens haar moet de verantwoordelijkheid van eenieder voor het handhaven van mensenrechten meer benadrukt worden.

Wat zijn de voorwaarden voor de vrijheid? Mahatma Gandhi wist het wel, toen Eleanor Roosevelt hem in 1947 de vraag stelde welke rechten hij nou op zou nemen in een Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Van rechten wist hij eigenlijk weinig, zo schreef hij vanuit een trein onderweg naar Delhi. Maar zijn analfabete moeder had hem wel geleerd dat “alle rechten alleen maar bestaan bij de gratie van verantwoordelijkheden”. De verwezenlijking van rechten hangt nauw samen met verantwoordelijkheden, met respect als een verbindende schakel. Om het – als een echte wetenschapper – in een formule te gieten: vvv (de voorwaarden voor de vrijheid) = rrv (rechten, respect en verantwoordelijkheden).

Over de r2 wil ik het hier niet hebben. De rechten, waaronder de vrijheidsrechten, krijgen uit de formule meestal verreweg het meeste aandacht. Daarbij ligt de nadruk trouwens wel nogal eenzijdig op de klassieke en politieke rechten - bestemd om de overheid buiten de deur, onze briefwisseling, ons lichaam te houden en ons mee te laten beslissen op de vorm van de overheid. De sociaaleconomische rechten komen minder aan bod. Terwijl het zonder volle maag, gedegen opleiding, goede gezondheid en dak boven je hoofd toch best lastig is om de andere rechten uit te oefenen. Over die andere R, het respect voor de menselijke waardigheid dat het fundament vormt voor alle mensenrechten, alleen een oud citaat: “respect is meer dan alleen tolerantie”.

Maar het is de v, van verantwoordelijkheid, die best eens in de schijnwerpers mag staan. De verantwoordelijkheden die u en ik hebben in het verdedigen van vrijheden kreeg altijd al weinig aandacht in de discussie over mensenrechten. Gandhi's waarschuwing is terug te vinden als hekkesluis in de Universele Verklaring van 1948, na een hele parade van rechten. “Iedereen heeft plichten tegenover de gemeenschap, zonder welke de vrije en volledige ontplooiing van zijn persoonlijkheid niet mogelijk is”, zo declameert artikel 29. Het Europese zusje van de Universele Verklaring, het EVRM, geeft alleen over de de vrijheid van meningsuiting aan dat deze plichten en verantwoordelijkheden met zich brengt. Het gloednieuwe Handvest Grondrechten, begin dit jaar als package deal bij het Verdrag van Lissabon geleverd gaat ietsje verder, met een ronkende zin in de preambule: “Het genot van deze rechten behelst verantwoordelijkheden en plichten jegens de medemens, alsmede jegens de mensengemeenschap en de toekomstige generaties.”

De verantwoordelijkheden van staten, zoals Nederland, zijn natuurlijk wel uitdrukkelijk geregeld. Staten verankeren de voorwaarden voor vrijheid niet in alleen in de Grondwet, maar sluiten verdragen op dit gebied. Zo heeft Nederland toegezegd te handelen in het belang van het kind (het Kinderrechtenverdrag), tegen discriminatie van vrouwen (het Vrouwenverdrag) of gehandicapten (het Gehandicaptenverdrag), om racisme te

bestrijden, niet te martelen enzovoorts.

Het internationale toneel toont opvallend genoeg een toegenomen nadruk op die verantwoordelijkheden van staten. Zo kunnen massamoordenaars zich steeds moeilijker achter hun landsgrenzen verstoppen. In de ergste gevallen van vrijheidsontnemen – genocide, oorlogsmisdrijven – houdt de hele wereldgemeenschap de daders in Den Haag, voor het Internationaal Strafhof, verantwoordelijk. Karadzic, Charles Taylor uit Liberia, Lubanga Dyilo uit de Congo: u kunt ze deze dagen allemaal in een Haags beklagdenbankje zien zitten. Daarnaast spreken de Verenigde Naties steeds vaker over R2P: de Responsibility to Protect. Staten hebben een verantwoordelijkheid om hun burgers te beschermen tegen de ernstigste mensenrechtenschendingen. Als zij deze niet nemen rust op de internationale gemeenschap de verantwoordelijkheid om iets te doen. Niet uit aardigheid, maar als plicht.

Maar in echt Nederlandse wetten is het, anders dan in de Verdragen die voor ons gelden, met een loep zoeken naar de verantwoordelijkheden van burgers. De belastingplicht, de leerplicht, de plicht voor de rechter te getuigen en verkeersregels na te leven – dat is het formeel wel zo'n beetje. Dit was overigens niet altijd zo. De Bataafse Staatsregeling van 1798 verordonneerde bijvoorbeeld: “Alle de pligten van den mensch in de maatschappij hebben hunnen grondslag in deze heilige wet: doe eenen ander niet, hetgeen gy niet wenscht dat aan u geschiede, doe aan anderen, ten allen tyde, zoo veel goeds, als gy in gelyke omstandigheden van hun zoudt wenschen te ontvangen”. En veel bibliotheken hebben nog wel het stoffige boekje “Burgerschap en burgerzin” dat burgemeesters in de jaren vijftig aan jonge kiesgerechtigden uitdeelden. Een van de oudste wetten van ons land, zo valt te lezen naast een portret van Willem van Oranje, is “Wie niet meedijkt in nood, verbeurt zijn erf”.

Terug naar die tijd moeten wij natuurlijk niet. Toch is het scheppen van de voorwaarden voor de vrijheid een verantwoordelijkheid van ons allemaal. Eén manier om die verantwoordelijkheid te versterken ligt besloten in het (ongeschreven!) beginsel: “eenieder wordt geacht de wet te kennen”. Voor het realiseren van mensenrechten is het van belang dat burgers weten welke rechten zij hebben, waar deze ophouden, en waartoe overheden gehouden zijn. Het is bijvoorbeeld belangrijk om te weten dat je vrijheid van meningsuiting hebt, maar ook wat daarvan de grenzen zijn. Zoals de Amerikaanse rechter met de prachtige naam Learned Hand ooit schreef: “Liberty lies in the hearts of men and women; when it dies there, no constitution, no law, no court can save it”.

Juist deze kennis hebben wij in Nederland nogal laten versloffen. Van alle Europese kinderen weten de Nederlandse het minste van het Kinderrechtenverdrag. Mensenrechteneducatie is, ondanks vele internationale terechtwijzingen, nog steeds geen onderdeel van het onderwijscurriculum. Scholen moeten verplicht aandacht besteden aan burgerschap, maar dit gaat in Nederland vooral over maatschappelijke stages en sociale vaardigheden, en veel minder over democratisch burgerschap, de “positieve passie voor de publieke zaak”. Waar civic education in al onze buurlanden aandacht voor mensenrechten omvat, hangen wij vooral kerstballen op in het bejaardentehuis om de hoek.

Dat is jammer, omdat ze in de tijd van Roosevelt en Gandhi al wisten, en misschien nog beter dan vandaag dat “omdat oorlogen beginnen in de hoofden van mensen, ook daar de verdedigingslinies van de vrede opgeworpen moeten worden”. Vandaar dat ik zo graag de formule $v v v = r r v$ op alle (digitale) schoolborden van het land zou zien. Uitgewerkt in aansprekende verhalen over vrijheid, oefening in het creëren van respect en zelfs in het onderstrepen van die laatste v: de verantwoordelijkheid van ons allemaal.

Help oorlogskinderen de vreedstichters van morgen te worden

Kinderen hebben de potentie, de moed, en de kracht om de vreedstichters van de toekomst te worden, stelt directeur van War Child Mark Vogt in dit artikel. 'Zoals we de oorlogskinderen uit de periode 1940-1945 nooit mogen vergeten, zo mogen we ook de slachtoffers van nu nimmer in de kou laten staan.'

Dit jaar leven we 65 jaar in vrede. We herdenken de mensen die streden voor een vrij Nederland en staan stil bij de miljoenen die omkwamen. En we vieren de vrijheid die we al zo lang hebben. Tegelijkertijd weten we dat er in die 65 jaar geen dag zonder oorlog is geweest. Ook vandaag nog woeden tientallen oorlogen en gewapende conflicten.

Samen met twee oorlogskinderen uit de Tweede Wereldoorlog, bezocht ik oorlogskinderen van nu, in Noord-Oeganda. Alles wat er in de Tweede Wereldoorlog met hen gebeurde ligt nog vlak onder de oppervlakte, bleek toen ik met ze in een Oegandees dorp naar de verhalen van de kinderen daar luisterde. Zelfs na 65 jaar is er weinig voor nodig om het te laten herleven.

De reacties van de oorlogskinderen van toen op de oorlogskinderen van nu toonden voor mij aan hoe diep de oorlog een kind beïnvloedt.

De Tweede Wereldoorlog is voorbij. Maar er is nog een generatie die zich die oorlog als de dag van gisteren herinnert, omdat ze kind was in die jaren. Sommigen slaagden er nooit in de oorlog ook in hun hoofd te laten eindigen. Ze blijven angstig erover te praten, dromen er nog regelmatig over. Dat kan de oorlog met een kind doen: een levenlang gevangen in een oorlog die al jaren afgelopen is.

De oorlogen en gewapende conflicten van vandaag vertonen een schokkend patroon: meer dan 80 procent van alle slachtoffers is burger. De meesten zijn vrouwen en kinderen. Gewapende groeperingen kiezen doelbewust en weloverwogen weerloze burgers als hun slachtoffer.

Kinderen vormen de meest kwetsbare groep. Zij zijn de meest onschuldige slachtoffers van oorlog. In de afgelopen tien jaar zijn meer dan anderhalf miljoen kinderen (dat zijn 50.000 schoolklassen) in oorlogen gedood. Miljoenen groeien op in oorlog. Kinderen raken niet alleen lichamelijk maar ook geestelijk gewond. Ze lijden aan terugkerende nachtmerries, depressies, angstaanvallen en woede-uitbarstingen. Veel van deze kinderen zijn pessimistisch over hun toekomst. Angst bepaalt hun kindertijd.

In Oeganda ontmoetten we Richard. Hij werd tien jaar geleden ontvoerd door het Oegandese Verzetsleger van de Heer. Nadat dit rebellenleger Richards vader voor zijn ogen vermoordde, namen ze hem mee in de jungle. Hij werd gedwongen om nieuwe jongens te ontvoeren en soms te vermoorden. Richard is inmiddels terug in zijn dorp, maar verloor zijn familie en draagt de pijn van de oorlog met zich mee. Maar hij zet zich

ook als vrijwilliger in – om andere kinderen te begeleiden in hun terugkeer, en in hun toekomst.

Zo zijn vele kinderen voor het leven getekend door de ervaringen die zij hebben opgelopen in een oorlog. En juist deze generatie moet hun verwoeste land weer opbouwen. Kinderen hebben recht op een leven in veiligheid en geborgenheid. Daarom moeten we er alles aan doen om deze kinderen te ondersteunen. Want een vreedzame wereld kan niet ontstaan in een cultuur van oorlog. Angst veroorzaakt haat. Als wij niet leren van onze fouten, groeien deze miljoenen onderdrukte kinderen op in angst, en mogelijk tot de onderdrukkers van de toekomst. Terwijl zij de potentie, de moed, en de kracht hebben de vredestichters van de toekomst te worden. Dat bewijzen duizenden ons dagelijks wereldwijd.

We weten ook dat miljoenen kinderen nog verstoken blijven van hulp. Op al die jonge mensen moet onze aandacht gericht zijn. Ook en juist in een periode dat we hier in Nederland 65 jaar vrede vieren. Zolang de oorlog doorwoedt in de hoofden van opgroeiende generaties waar ook ter wereld, kunnen we niet rusten. Daarom vraagt War Child juist nu aandacht voor de oorlogskinderen van 2010. Hier én daar. Toen én nu. Oud én jong, Zoals we de oorlogskinderen uit de periode 1940-1945 nooit mogen vergeten, zo mogen we ook de slachtoffers van nu nimmer in de kou laten staan.